

הכינויים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה": מבעלי המסורה עד מנחת שי

א

המסורה הטברנית למקרא הגיעה אלינו בכתבי יד מקראיים (הנקראים מְצַחֲפִים) ובחיבור עצמאי הנקרא אכלה ואכלה, והמכיל אוסף של הערות מסורה ארוכות, רובן מסוג "המסורה המצרפת". בכתבי היד המקראיים נרשמו הערות המסורה בכמה מקומות: הערות המסורה הקטנה הן הערות קצרות שנרשמו בצד הטקסט המקראי, והן מקושרות אל מילות המקרא באמצעות עיגולית הבאה מעל המילה הנדונה. הערות המסורה הגדולה באות בראש העמוד ובתחתיתו, והן ארוכות ומפורטות יותר. לפני ספרי המקרא, בין חטיבות המקרא ובסופי המצחפים באים ילקוטי המסורה. אלה הם דפים המוקדשים בשלמותם למסורה, ובאות בהם רשימות מסורה ארוכות, ופרקי דקדוק המסורה מסוג "דקדוקי הטעמים".

במהדורת הדפוס המכונה "מקראות גדולות" ושנדפסה בוונציה בשנים רפ"ד–רפ"ו (1524–1525) נוסף מגבש חדש של הערות המסורה הגדולה: ילקוט אלפביתי המחזיק אלפי הערות מסורה והפניות להערות נוספות שנדפסו בגוף המהדורה. מאז יצירתו נודע לילקוט הזה מקום חשוב בקרב לומדי המסורה וחקריה, והוא מכונה המסורה הסופית.

השמות המגדירים את מגבשי המסורה – אכלה ואכלה, מסורה קטנה, מסורה גדולה, ילקוטי המסורה, המסורה הסופית – הם השמות המקובלים כיום במחקר המסורה.¹ הצד השווה לכולם שהם שמות חדשים שלא היו מקובלים בתקופת בעלי

* על עיקרי הדברים שבמאמר הרציתי בערב עיון לכבוד הופעת הספר משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, שנערך באוניברסיטת תל אביב בט' בכסלו תש"ע (26 בנובמבר 2009), ובקונגרס ה-21 של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS), שנערך בכ"ב באב תש"ע (2 באוגוסט 2010) בהלסינקי בירת פינלנד במסגרת הקונגרס ה-20 של IOSOT.
1. לתיאור מבוני מפורט של מגבשי המסורה שנזכרו פה ראה ייבין, המסורה, עמ' 61–70, 102–107. בספרות המחקר בלועזית המסורה הגדולה מכונה masora magna, והמסורה הקטנה masora parva. המסורה הגדולה נחלקת לשתיים: זו הבאה בראש דפי המקרא ובתחתיתם נקראת masora marginalis (ובעברית "מסורה גליונית"), ואילו ילקוט הערות המסורה האלפביתי שערך אדוניהו בדפוס ונציה רפ"ד–רפ"ו מכונה masora finalis (ובעברית

המסורה או ששימשו במובן אחר. מטרת המאמר הזה לברר מה היו כינוייהם המקוריים של המגבשים האלה, וכיצד התגלגלו במהלך הדורות. תיאור מיוחד נקדיש למינוח שנקט רבי ידידיה שלמה נורצי, בעל מנחת שי, כפי שהוא עולה מכתבי היד האוטוגרפיים של החיבור.

ב

נפתח בכתבי היד המקראיים עצמם. מפתיעה העובדה, שכמעט אין למצוא בהם את שמותיהם של מגבשי המסורה. הדבר תלוי במידת מה באופייה של המסורה, הבנויה כאוסף גדול של הערות בלא סדר מגובש. ברוב כתבי היד אין כל הפניה מהערת מסורה אחת להערה הכתובה במקום אחר. הפניות ממקום למקום שכיחות למדי במסורה הבבלית, ותופעה זו קשורה למבנה המגובש והאחיד של חיבור המסורה הבבלית. מבין כתבי היד הטברניים הקדומים הידועים מצאתי הפניות רק בכ"י ש¹, וזאת כנראה בהשפעת המסורה הבבלית.²

כתב יד ש¹ נכתב במאה העשירית, והוא מכתבי היד החשובים של המסורה, ומן הקדומים שביניהם המחזיקים תנ"ך שלם. במסורה של כתב היד הזה נזכר גם החיבור אכלה ואכלה, והוא מכונה בארמית "מוסרתא רבתא", היינו המסורה הגדולה. השם הזה נזכר במסורה הגדולה של ש¹ לויקרא כה 30, וזה לשונה:

[י"ז דכתיב לא וקריין]ן לו וסימנה' [1] אשר לא יעדה (שמות כא 8) [2] אשר לא כרעים (ויקרא יא 21) [3] אשר לא חמה לצמיתת (שם כה 30) [4] ולא נתכנו עללות (שמואל א ב 3) [5] לא אהיה ואתו אשב (שמואל ב טז 18) [6] לך אמר לא חיה תחיה (מלכים ב ח 10) [7] הרבית הגוי לא הגדלת השמחה (ישעיהו ט 2) [8] וישאל לא יאסף (שם מט 5) [9] [בכל צר]תם לו צר (שם סג 9) [10] ולא שם בשלושה קד' דדבר' הימ' (דברי הימים א יא 20)

"מסורה סופיית" או "מסורה מערכית". ראה או"א פרנסדורף, הקדמה בגרמנית, עמ' ix; גינצבורג, אדוניהו, עמ' 40 והערה 8. המונחים *masora magna* ו-*masora parva* משמשים כבר בספרו של יוהנס בוקסטורף (האב), *Tiberias*, שיצא לאור ב-1620 ומקדש כולו להסבר המסורה ומונחיה (בוקסטורף, מסורה). הספר מבוסס במידה רבה על ספרו של אליהו בחור, מסורת המסורת (שיצא לאור בוונציה בשנת 1538), והוא מרבה לצטט ולתרגמו. בוקסטורף אינו משתמש במונח מיוחד לציון המסורה הסופית. הוא מתרגם ומסביר את הערות המסורה הגדולה לבראשית פרק א בדפוס מקראות גדולות רפ"ד. כאשר אדוניהו מפנה ל"מסרה רבתא" (בעמ' 299), בוקסטורף מתרגם מילולית *masora magna*, ומפנה את הקורא למקום המתאים במסורה שנדפסה בסוף המהדורה.

2. על ההפניות במסורה הבבלית, בכ"י ש¹ ובמקורות אחרים ראה עופר, המסורה הבבלית, פרק חמישי, עמ' 60-74. ההפניות שנסקרו שם הן לפרשת השבוע או לספר שבאה בו הערת המסורה הגדולה, אך אין בהן מונח לציון המסורה הגדולה.

[11] הוא עשנו ולא אנחנו (תהלים ק 3) [12] ימים יצרו ולא אחד בהם (שם קלט 16) [13] הן יקטלני לא איחל (איוב יג 15) [14] לא אחריש בדיו (שם מא 4) [15] מרדף אמרים לא המה (משלי יט 7) [16] כן קללת חנם לא תבא (שם כו 2) [17] ולא אנחנו זבחים (עזרא ד 2). [ותרין] חלוף להון דכת' לו וקורין לא. [18] ואמר | לו כי עתה תתן ואם לא לקחתי בחזקה (שמואל א ב 16) [19] כי לו יעשה אבי דבר גדול (שם כ 2). אלין למע' יט' במסורתא רבתא ובכל נסכיהון.

משמעותה של הערת המסורה הזאת ומשמעותו של המשפט הבא בסופה יתחווירו אם נשווה את תוכנה למקבילותיה במקורות המסורה. הערת המסורה העוסקת בחילופי כתיב וקרי במילים לא ולו באה בשני כתבי היד השלמים של אכלה ואכלה, וכן בשריד מכתב יד שלישי של החיבור. בכל כתבי היד באה הערה במבנה דומה: חמישה-עשר פסוקים "דכתבין לא וקריין לו", שניים נוספים השנויים במחלוקת ("ותרתין פלוגתא עליהון"), ושני פסוקים שבהם החילוף הפוך: "תרין כתב' לו וקריין לא".³ להערת המסורה מקבילות רבות בכתבי היד הטברניים.⁴

להבנת משמעותה של הערת המסורה של ש¹ יש לברר את גלגוליה הרבים של הערת המסורה הזאת. הדברים מתבררים בעיקר מתוך הערת מסורה ממקור בבלי הבאה בכ"י ל⁷ בויקרא יא 21 (1), ונדונה בהרחבה בדברי הרב ברויאר שם. כותרתה של הערת המסורה הבבלית היא "לו דכת' לא ז". מנויים בה שבעה פסוקים, ועוד ארבעה בכותרת "סוראי מוסיפין" ועוד ארבעה בכותרת "ומערב' אמרין".⁵ בסך הכול

3. לגבי כ"י פריס ראה או"א פרנסדורף, סעיפים 105-106: פסוק מס' 6 נשמט. פסוקים מס' 8, 10 אינם כלולים במניין הט"ו, והם שני פסוקי המחלוקת. לגבי כ"י האלה ראה או"א אסטבן, סעיף 88: נמנו 15 פסוקים (כולל פסוק מס' 6), ועוד שניים "פלגתא עליהון" ועוד "תרין חלוף". או"א כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 1554, דף 7 ע"ב (תצלום בסוף מהדורת אסטבן, לוח XIII): כמו בכ"י פריס גם פה פסוק מס' 6 חסר, אבל מילות הרמו לפסוק מס' 5 שייכות בעצם לפסוק מס' 6: "אמר לו [פלוג?] - ויא' חושי אל אבשלום". אם הקריאה פולגי נכונה, הרי שהשמטת פסוק מס' 6 בכ"י פריס אינה תקלת מעתיק, אלא תוצאה של מחלוקת. אפשר שזה פשרה של הערת מ"ק-ק שמואל ב טז 18: "י"ד כת' " (ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 148 הערה 51).

4. מ"ג-ש ויקרא כה 30; מ"ג-ל שמואל ב טז 18; מ"ג-ל משלי כו 2; מ"ג-ל ויקרא כה 30; מ"ג-ד ויקרא יא 21 וישעיהו ט 2 (הנתונים על פי ברויאר, ל⁷, ויקרא יא 21 [1]).

5. קשה להבין את המסורה ביחס לארבעת הפסוקים המובאים בשם מערבאי. שניים מארבעת הפסוקים (ונס - ישעיהו לא 8; הייתם לא - איוב ו 21) מיוחסים למדינחאי ברשימות מחלוקת מדינחאי ומערבאי (ראה ברויאר, ל⁷, שם, הערות 4-5), פסוק שלישי (יאסף - ישעיהו מט 5) הוא משני הפסוקים שהמסורה הטברנית קובעת כי הם שנויים במחלוקת, ורק אחד מן הארבעה (הרבות - שם ט 2) בא ברשימת ט"ו הפסוקים הטברנית בלא מחלוקת. קשה מאוד להניח שמסרן ל⁷ הוסיף מעצמו את המידע הזה על מערבאי, שיש בו סתירה לנוסח המקובל של מערבאי; וגם לא סביר שהמסורה הבבלית שעמדה לפנינו ייחסה למערבאי את המידע הזה.

מנויים אפוא חמישה-עשר פסוקים. גם בהערת המסורה הטברנית מנויים חמישה-עשר פסוקים שבהם "כת' לא וקר' לו", אולם הרשימה אינה זהה: ארבעה מן הפסוקים שברשימת ל⁷ נשמטו כאן, וארבעה פסוקים שלא נזכרו ברשימת ל⁷ כלולים בהערה הטברנית. נוסף על כך נזכרו בכמה מן המקורות הטברניים שני פסוקים נוספים הנתונים במחלוקת ("פלוגתא עליהון").⁶

מסרן ש¹ הכיר היטב מסורות בבליות ומסורות טברניות, ופעמים רבות הזכיר את דעת מדינחאי ואת מסורתם.⁷ יש להניח, שהיה מודע לריבוי המחלוקות בסוגייתנו: המחלוקות הפנימיות בבבל המשתקפות בהערת ל⁷ בויקרא יא 21; המחלוקת הפנימית בטבריה שהונצחה ברשימת "ותרין פלוגתא עליהון";⁸ והמחלוקות העולות מהשוואת הרשימה הבבלית אל הרשימה הטברנית. בעקבות כל זאת עשה מסרן ש¹ צעד של הכרעה: הוא רשם את כל שבעה-עשר הפסוקים של המסורת הטברנית, תוך שהוא משלב את שני פסוקי המחלוקת במקום הראוי להם על סדר המקרא (מס' 8 ומס' 10 ברשימתו). בכך הכריע כי גם בשני פסוקי המחלוקת הכתיב הוא לא, ואכן זו היא ההכרעה גם בשאר כתבי היד הטברניים החשובים.⁹

בכותרת הערת המסורה, שלא שרדה בכתב היד, הוסיף המסרן כנראה את המניין החדש: י"ז. ולא זו בלבד, בסוף הרשימה הוא הוסיף משפט שמטרתו לחזק את הכרעתו:

אלין למע' [רבאי] י"ט' במוסרתא רבתא ובכל נסכיהון.

- ושמא הובאו הדברים במסורה הבבלית בשם אסכולה בבליית כלשהי (מחזונאי?) ולא בשם מערבאי (השווה עופר, המסורה הבבלית, עמ' 224, סעיפים 5, 17).
6. הערת המסורה שאנו עוסקים בה אינה עוסקת במקרים מובהקים של כתיב וקרי, שהרי אין כל הבדל בקריאה בין לו ובין מילת השלילה לא, ומשמעות הערת הקרי פה היא בעצם פרשנית (ראה מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 12-13). אשר למחלוקות שבין אסכולות המסורה השונות, לדעת ברויאר (ל⁷, עמ' 467-469 הערה 2) המחלוקות הנזכרות במפורש בהערות המסורה הן מחלוקות בכתיב המקרא (כלומר נחלקו בהן המסרנים אם הכתיב הוא לו או לא). במקרים שבהם יש הסכמה על הכתיב והמחלוקת נוגעת רק ל"קרי", הרי לדעת ברויאר אלו הן מחלוקות פרשניות בלבד, "מחלוקות של בית מדרש", ואין הן ראיות להיזכר במסורה כמחלוקות.
7. ראה עופר, המסורה הבבלית, עמ' 262-263 והערה 6 שם.
8. ציון מפורש של מחלוקת נדיר למדי בשני כתבי היד של אכלה ואכלה (וזאת בניגוד לתוספות "ולבר ממסורתא" השכיחות בכ"י פריס, ומשקפות כנראה תוספות מאוחרות).
9. ברויאר מציין כי בישיבתו מט 5 נוסח א, ל, ק, ד הוא לא כ' לו ק' ("הנוסח ומקורותיו" בראש תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, שם), ובדברי הימים א יא 20 נוסח א, ל, ש¹, ק², ד הוא ולא כ' ולו ק' (ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 365). מסרן ל נהג במ"ג לשמואל ב יז 18 בדרך דומה לזו של מסרן ש¹: הוא מכריע במחלוקת ומוטר את המניין י"ז; אך את שני פסוקי המחלוקת השאיר בסוף הרשימה, ולא שילב אותם במקומם על סדר המקרא.

המסרן קובע פה מניין נוסף, י"ט. המניין הזה חריג לא רק משום שבראש הרשימה כבר הופיע מניין; הוא חריג גם משום שהוא כולל יחדיו שני עניינים שונים: י"ז פסוקים שבהם הכתיב לא והקרי לו, ושני פסוקים שבהם הכתיב לו והקרי לא. המניין יוצא הדופן הזה בא במטרה לחזק את ההכרעה. אומר המסרן: תשעה-עשר הפסוקים שמניתי פה נמנו גם במסרתא רבתא וגם בכל נסכיהון, היינו בחיבור אכלה ואכלה וגם בכל הטפסים המוסמכים של אנשי המערב, הלוא הם מצחפי המקרא הטברניים.¹⁰

ראוי להצביע על מקום נוסף שבו מזכיר מסרן ש¹ מקור חיצוני לשם תמיכה בשיטתו. מקור זה הוא כתר ארם צובה, והסוגיה הנדונה היא שמות הנכתבים והנקראים כתיבה אחת. וכך אומר מסרן ש¹ במסורה הגדולה לבמדבר פרק א: ¹¹

[אלין מל]ין דכתיב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר כמעשיו במחזור המכונה באלתאג. כל שמות הנשיאים וה[קרואים] ואבותיהם, אליצור אלידד ואל תולד שדיאור [וכו].

ג

בכ"י ש¹ הופיע אפוא המונח הארמי "מוסרתא רבתא", ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. ממקורות אחרים עולים מונחים מקבילים בערבית ובעברית המציינים אותו קובץ מסורה. המונח "אלמאסרה אלכבירה" בא במילונו של החכם הקראי דוד בן אברהם אלפאסי (המאה העשירית), והמונח "מסורת הגדולה" מצוי בדברי רש"י (המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה), רשב"ם ורבנו תם (המאה השתיים-עשרה), אצל בעלי התוספות, בספר שכינורו "תוכן עזרא" (המאה השתיים-עשרה), וכן אצל מעתיקי כתיב היד של אכלה ואכלה.¹²

10. ו' החיבור שבראש הציורף "ובכל נסכיהון" מורה, ככל הנראה, כי אין המסרן מתכוון פה לטפסים שונים של החיבור אכלה ואכלה, אלא למצחפי מקרא. המילה נסכיהון היא בהשפעת הערבית. בלשון הגאונים שכיח "נוסחא" במשמעות 'העתק של ספר' (ראה סוקולוב, ארמית בבלי, ערך "נוסחא", עמ' 737), אבל הכתיב באות כ (ולא באות ח) חריג, ומורה בבירור על השפעת הערבית.

11. ייבין, כתר, עמ' 79; עופר, קאסוטו, עמ' 302-304; עופר, המילים המורכבות, עמ' 217.
12. על השימוש בשמות מסורה/מסורת הגדולה ואכלה ואכלה במהלך הדורות ראה סיכום אצל פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 287-288. פנקובר גם מפנה לחוקרים קודמים שחשפו את השימוש הזה. המקור הקדום ביותר המזכיר את השם אכלה ואכלה הוא ר' יונה אבן ג'נאח (נפטר ב-1050), בספר השורשים שלו, שורש חל"ך (מהדורת באכר, עמ' 155). על שמותיו של הקובץ אכלה ואכלה ראה גם דותן, ניקוד רב סעדיה, עמ' 254.

להלן כמה דוגמות. בצד כל דוגמה נציין את רשימת אכלה ואכלה שהכותב מכוון אליה:

1. [...] [עדיעיה ובנתיה (דברי הימים א ז 28), ואלכלמתין אסם ואחד יגלט מן יכתבהא כלמה ואחדה וביאן דלך פי אלמאסרה אלכבירה (=ושתי המילים הן שם אחד, טועה מי שכותב אותה מילה אחת, ומבואר זה במסורה הגדולה): "עיה ועיה לית דכותהון" (אלפאסי [סקוס], ערך "עיה", כרך ב, עמ' 389; או"א פ, סעיף 1 אות ע; או"א ה, חלק א, סעיף 1, אות ע).
2. [...] ופי אלמאסרה אלכבירה מכתוב (=ובמסורה הגדולה כתוב): "שמרה- זאת לעולם" (דברי הימים א כט 18) לית דכותיה וכל תהלות דכותיה בר מן חד "שמרה נפשי עדתיך" (תהלים קיט 167) (אלפאסי [סקוס], ערך "שמר", כרך ב, עמ' 684; או"א ה, חלק ב, 112).¹³
3. ובמסורת הגדולה מצינו באלפא ביתא ל' צווי דטעמיהן מלעיל (רש"י לדברים לג 23, ד"ה ירשה; השווה או"א פ, סעיף 32; או"א ה, חלק א, סעיף 33).
4. ומדומה אני, שבמסורת הגדולה חיבר את זה ואת "זמרת נבליך" (עמוס ה 23) באל"ף ב"ת של שתי לשונות (רש"י לישעיהו יד 11, ד"ה נבליך; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
5. וזו למדתי מתוך מסורת הגדולה, שחיבר את זה עם "ויהי שירו חמשה ואלף" (מלכים א ה 12) באלפ"א בית"א של שתי תיבות החלוקים בפתרון (רש"י לתהלים מב 9, ד"ה שירה; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
6. וגם מסורת הגדולה מוכיח שאינו חול שעל שפת הים, שבאותה אלפ"א בית"א מן "תרין תרין בתרין לישנין" כתובין שניהן (רשב"ם לאיוב כט 18, ד"ה וכחול [מהדורת יפת, עמ' 411]; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
7. ואע"פ כי המסורת הגדולה חברה עם הנפתרים בתרין לישנין [...] (הכרעות רבנו תם, ערך "בשרים", בתוך תשובות דונש, עמ' 11; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
8. מסורת – הגדולה; סייג לתורה – שעל ידי המסורת ידעינן בירור המקראות והלכותיו (הפירוש המיוחס לרש"י למסכת אבות ג, יג, "מסורת סייג לתורה").
13. בכ"י ה (או"א אונייבני, עמ' 260–261) התוכן זהה, אך הניסוח הפוך: "שטה מן כ"א דכל חד וחד לית בספר' כותי' וכל קריא דכותיה בן מן חד [...] שְמְרָה נפשי עדתיך – וכל קריא דכות' ב'מ'א' שְמְרָה זאת". אפשר שאלפאסי עצמו הוא שהפך את ניסוח המסורה למען הבהירות.
14. פיליפובסקי הדפיס במהדורתו "ואע"פ כי המסורה גדולה חברה" וכו'. אולם בכל ארבעת כתבי היד של הכרעות ר"ת כתוב "המסורת הגדולה". רבנו תם כותב בחיבורו תמיד "מסורת" (x2), "המסורת" (x11), "במסורת" (x6), "בעל[י] המסורת" (x6), "מסורת הגדולה" (x2). רק בשני מקומות כתב "שלא תטעה במסורה הגדולה", "והמסורה אומר" (עמ' 11), וגרסה זו מקוימת בכל ארבעת כתבי היד של החיבור. תודתי לגדליה לטר, שבדק את כתבי היד ומסר לי את גרסתם.

9. ולשון רשב"ם: מסורת – כגון מסורת הגדולה הכתובים בגליון הספר, סייג גדול, שכל בקי בהם עומד על פתרוני המקראות ואינו טועה להחליף דבר בדבר (פירוש למשנת אבות, שם).¹⁵
10. וכן הוא במסורת הגדולה (תוספות שבת קג ע"ב, ד"ה בשביעי; המסורה על "בר"ז מי"ם" – או"א פ, סעיף 293; או"א ה, חלק ב, סעיף 124).¹⁶
11. [במסורת] הגדול[ה] [שכת] [ב] [רב] [ינו] גרשם מאור הגולה מצאתי [...] ; [...] [רב] [ינו] [מנח] [ם] [שכת] [ב] [במסו] [רת] הגדולה בסימן שני מסידרא אחרינא [...] [רבי מכיר, סופר כ"י לייפציג 1].¹⁷
12. וכל עשה דכוות' ננקד בסגול בר מן ח' שהן ננק' בצירי וכל אמ"ת דתק"ע [...] בר מן כ"ב שהן ננקד' בסגול, וכולהון נמסרין במסורת הגדולה (ספר תוכן עזרא: בוזי, הורייית הקורא, עמ' 114; או"א – ה, חלק ב, סעיף 13B [או"א אונייבני, עמ' 94]).¹⁸
13. בעזרת שוכן מעלה אכתוב מסורת הגדולה (מעתיק או"א פ, בראש כתב היד).
14. זאת המסרה אינה ממסורת הגדולה, והעתקתיה כי שמעתי שיש רבים כותבים בגט חליצה ולא אבה [...] מפי הרב ר' יהוד' בר' יוסף (מעתיק או"א ה, הערה בסוף הסדר השני בכתב היד, תצלום: או"א אונייבני, עמ' 468).
- השם אכלה ואכלה, שנקבע על פי תחילתה של הערת המסורה הראשונה בקובץ, אף הוא קדום. הוא נזכר פעמיים בכתבי ר' יונה אבן ג'נאח (נפטר 1050), נזכר ברשימת ספרים מן הגניזה ("דפתר מאסרה אכלה ואכלה"), ומשמש אצל רד"ק (1160–1235), ר' יוסף ן' עקנין (1160–1226) ועוד.¹⁹
15. דברי רשב"ם מצוטטים בהקדמתו של שלמה ידידיה נוצרי לחיבורו מנחת שי (גודר פרץ). הפירוש עצמו לא הגיע לידינו. ראה בצר, הנוספות, עמ' 68; בצר, רשב"ם, עמ' 208. בדברי רשב"ם פה באה התייחסות עקרונית למסורה, ולא לרשימת מסורה מסוימת. מן המילים "מסורת הגדולה, הכתובים בגליון הספר" משמע לכאורה שרשב"ם מתייחס אל המסורה הגיליונית ולא אל החיבור אכלה ואכלה. אולם קשה לסמוך בוודאות על הציטוט העקיף הזה, הכולל אי התאמה תחבירית. ייתכן שהשתבש קלות, ואולי צ"ל "מסורת הגדולה והכתובים בגליון הספר".
16. ראה או"א אונייבני, עמ' 301. ההערה באה גם בכתב יד נוסף המחזיק שרידים מאכלה ואכלה: כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Ebr II B 1554, עמ' 14 טור ב (תצלום: או"א אונייבני, עמ' 502).
17. על פי פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 294–295, מובאות 1, 4. וראה דיוניו שם וזיהוי הערות המסורה שרמז להן הסופר. במובאה 15 שם מדובר על "מסורת הגדולה שכתב ר'ג", ולפיכך מוטב להשלים בכל מקום את הקיצור מסו' מסו[רת] ולא מסו[רה].
18. מהדורת בוזי מיוסדת על כ"י מילנו משנת 1145. המובאה היא מן הפרק על "שימושי צירי וסגול", שנכתב מעיקרו עברית, ואינו תרגום של ספר הורייית הקורא (ראה אלדר, הורייית הקורא, עמ' 16–18 והערה 62).
19. מראי מקומות לכל ההזכרות בסעיף זה ראה אצל פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 287–288, המפרט גם את החוקרים שהזכירם לראשונה.

שני שמותיו של הקובץ – מסורת הגדולה ואכלה ואכלה – שימשו אפוא זה לצד זה כבר בתחילת המאה האחת-עשרה. שני מחברים בני המאה השלוש-עשרה מכירים כבר את שני שמותיו של קובץ המסורה, ומזכירים אותם יחד: ר' יצחק בן יהודה אומר בספר האשל "ומצאתי במסורתא רבתי דספר אכלה ואכלה",²⁰ ור' נתן הירחי (1255–1315) אומר בספר המנהיג: "וצריך לעשות [...] אותיות גדולות וקטנות על פי הקבלה והמסורת במסורת הגדולה הנקראת אכלה ואכלה" (המנהיג [רפאל], עמ' תשלא).

לימים, כאשר נוצרה בעיה בריבוי משמעיו של המונח מסורה גדולה, שימש השם אכלה ואכלה כפתרון חלקי של הבעיה: במחקר המודרני הוא משמש באופן בלעדי ככינוי לחיבור המסורה הזו, ומאפשר למונח מסורה גדולה לציין סוגים אחרים של חומר מסורה.

ד

המונח מסורה קטנה (או מסורת הקטנה) נדיר מאוד עד לימי הדפוס, ומשמעותו טעונה דיון. להלן אדון בשלושה מקורות המזכירים אותו ואנסה להסביר את משמעותו. א. קובץ המסורה אכלה ואכלה כולל רשימה ארוכה של מילים הבאות פעמיים במקרא בשתי משמעויות שונות (או"א פ, סעיף 59; או"א א, חלק א, סעיף 60). בכמה כתבי יד באה רשימה נוספת מסוג זה, והיא זכתה באחרונה לדיון נרחב בספרו של אהרן דותן.²¹ בכותרת שבראש הרשימה מודגש כי המילים הכלולות בה הן חדשות, ולא הופיעו ברשימות המוכרות. הנה הכותרת כפי שהיא באה בכמה מכתבי היד:

אלין מלין מן ב' [ב]לישנהון ולא נזכרו במסרת הגדולה ולא ב[מ]ס[ר]ת
הקטנה (קטע מגניזת קהיר, קיימברידג' T-S D1,32).
תיבות במקרא בשתי לשונות מה²² נמצא במוסרות גדולה ולא במוסרו[ת]²³
קטנה וכו' (קיימברידג' T-S D1,20).

20. ספר האשל לר' יצחק בן יהודה (המאה השלוש-עשרה), ההדיר ד' בן מנחם, פתח תקוה תשס"א, עמ' ט. הציטוט המובא שם עניינו כללי יהו"א ובגדכפ"ת, וייחוסו לקובץ אכלה ואכלה מזור.

21. דותן, ניצנים, עמ' 84–143. כותרות הרשימה מצוטטות להלן מעמ' 87 שם.

22. כך בכתב היד, בהשמטת המילה "שלא". ושמה נתפסה המילה "מה" בעיני הכותב כמילת שיליה, על דרך הערבית.

23. דותן קרא "ולא במוסרה קטנה", והעיר "נוסח כ' במוסרות גדולה" בוודאי משובש, אך ביסודו, כנראה, צורת היחיד במוסרה" (דותן, ניצנים, עמ' 88 הערה ג). בדקתי את כתב היד במקורו (ביום ט' בתמוז תש"ע). הקריאה "במוסרו[ת] קטנה" נראית לי נדאי, על אף החור בכתב היד במקום האות ת. לפיכך יש לפרש את דבריו כאילו נאמר "ולא במוסרות [מסוג] גדולה" ולא במוסרות [מסוג] קטנה".

אֵילוּ תִיבוֹת בְּמִקְרָא מִן שְׁתֵּי מֵהַשְּׁלָא נִזְכָּר וְלֹא נֶאֱמַר בְּמִסְוֹת²⁴
גְּדוּלוֹת וְלֹא בְּמִסְוֹת קְטָנוֹת (כ"י ל, משנת 1009, דף 484 א-ב).

"מסורת גדולה" היא החיבור אכלה ואכלה, שבאה בו הרשימה הבסיסית של "ב' בתרי לישני". ומהי אפוא "מסורה קטנה"? דותן²⁵ משער, בצדק, כי הכוונה להערות המסורה שבגליון, היינו ההערות הקצרות הצמודות לטורי הכתוב (הקרויות כיום "מסורה קטנה") וגם ההערות הארוכות יותר הבאות בראש העמוד ובתחתיתו (הקרויות כיום "מסורה גדולה").

ב. בסוף כ"י האלה של החיבור אכלה ואכלה (Halle Y b 4° 10) באים שבעה עמודים, ובהם רשימות מסורה שונות. עמודים אלה באים לאחר שתי הסדרות העיקריות של הערות המסורה המצרפת, שהן עיקרו של כתב היד.²⁶ בראש עמודי המסורה הנוספים האלה באה הכותרת: "זו ממסורת הקטנה".²⁷

גינצבורג העיר בתמיהה, כי הערות המסורה הבאות לאחר הכתובת הזאת עוסקות בצורות חריגות ובענייני כתיב והן הערות אופייניות למסורה הגדולה הגליונית, ולא למסורה הקטנה.²⁸ הסיבה לכותרת הזאת גלויה לעין: הכותב רוצה להדגיש כי הערות המסורה שהוא מעתיק עתה אינן שייכות עוד לגוף החיבור, היינו ל"מסורת הגדולה". כדי לבטא זאת הוא משתמש בכינוי מסורת קטנה.

ג. מקור נוסף שייכתן שנזכר בו המונח מסורה קטנה הוא הספר עין הקורא, שנתחבר באשכנז במאה השתיים-עשרה או השלוש-עשרה, בידי יקותיאל הכהן ב"ר יהודה (יהב"י).²⁹ וכך אומר יהב"י בהקדמתו: "ואלה ספרי המלאכה אשר נתן לי אלהים בזה מ'ס'ה' מ'ס'ו'ה' ושאר מסרת מקובצת מספרים טובים".³⁰

24. על הצורות השונות של המילה המשתקפות כאן ובמקורות אחרים (*מסרה, *מוסרה, מסורת, מסרה) ראה דותן, ניצנים, עמ' 88, ובדבריהם של בן-חיים ובר-אשר המצוינים שם.

25. דותן, שם, עמ' 110 ועמ' 139.

26. דפי כתב היד אינם ממוספרים (מספר הסרט במתכ"י ס' 25854). לפי המספור שמשמש בו אונייבני הכתובת באה בדף 124 ע"ב. הופפלד וגינצבורג כוללים בתיאור כתב היד כמה דפי דקדוק שהיו בראשו, ולפי תיאורם הכתובת באה בדף 129 ע"ב (הופפלד, כתב יד, עמ' 209; גינצבורג, אדוניהו, עמ' 28-30).

27. הופפלד (כתב יד, עמ' 209) ציטט "זו ממסרה הקטנה"; צרפתי (מדריך לנדקן, עמ' 133) ציטט "זו ממסורת קטנה"; ושניהם לא דייקו.

28. גינצבורג, אדוניהו, שם.

29. על זמנו של יהב"י ראה ירקוני, עין הקורא, כרך א, עמ' ט-יג; ולעומתה אלדר, דקדוק באשכנז. לדעת ירקוני פעל יהב"י במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, ואילו לדעת אלדר הוא פעל באמצע המאה השתיים-עשרה.

30. ירקוני, עין הקורא, כרך ב, עמ' 11. ראשי התיבות מ'ס'ה' מ'ס'ו'ה' באים בחמישה כתיבי יד של החיבור; בכתב יד אחד של החיבור הסדר הפוך: מ'ס'ו'ה' מ'ס'ה'; ואילו כתב יד אחד גורס במקומם "מסורת הגדולה".

ראשי התיבות מ'ס'ה' ומ'ס'ו'ה' אינם ברורים, וגם לא ברור לאילו ספרים התכוון יהב"י בדבריו. אחד מכתבי היד של החיבור (המסומן במהדורת ירקוני ככ"י ל, והוא כ"י הספרייה הבריטית Or. 853) רשם במקומם "מסורת הגדולה". אליהו בחור (1470–1549) פירש בספרו מסורת המסורת (ונציה רח"ץ), כי מסו"ה הוא מסורה גדולה ומס"ה מסורה קטנה, ואת המונחים האלה פירש לפי הבנתו ולפי המקובל בימיו.³¹ קשה לדעת בוודאות מה באמת מסמלים ראשי התיבות האלה, ובעיקר למה התכוון יהב"י בהזכרתם. העובדה שהוא מדבר על "ספרים" בלשון רבים מלמדת אולי שהתכוון ל"מסורת הגדולה" (=אכלה ואכלה) כחיבור נפרד, ולהערות המסורה שבשולי כתבי היד המקראיים. האם כינה את ההערות האלה "מסורת הקטנה", ולכך מכוונים ראשי התיבות מס"ה? קשה לדעת.

לסיכום ניתן לומר, שהכינוי מסורת קטנה נמצא במפורש פעמיים בלבד לפני תקופת הדפוס. בשתי הפעמים הוא בא בניגוד ל"מסורת הגדולה" (=אכלה ואכלה), ומציין חומר מסורה שאינו כלול בחיבור זה. נראה אפוא, שהכינוי מסורה קטנה לא שימש כמונח קבוע לציון המסורה שבגיליון כתבי היד. כותבים שונים השתמשו בו באקראי, כאשר באו להעמיד זו מול זו את "המסורה הגדולה" ואת המסורה שבגיליון.

ה

עד ימי הדפוס לא שימשו כנראה מונחים קבועים להבחנה בין המסורה הכתובה בכתבי היד בראש הדף ובתחתיתו (הנקראת היום "מסורה גדולה") ובין המסורה הנכתבת בין הטורים ובצד (הנקראת היום "מסורה קטנה"). כאשר ציטטו את הערת המסורה אמרו שמקורה "במסורה" בלא להבחין בין השניים. מסתבר שמאחורי הדברים עומדת תפיסה שהמסורה אחת היא, ורק צורות הכתיבה שלה משתנות. בהקשר זה יש לשים לב לקושי, אולי אפילו לחוסר האפשרות, להפנות להערת מסורה. שהרי אין סדר להערות המסורה הבאות בכתבי היד, ובכל כתב יד מצוי אוסף ייחודי של הערות מסורה. הערה הבאה בכתב יד אחד במקום מסוים במקרא יכולה לבוא במשנהו במקום אחר, ולעתים גם בסגנון אחר (אם כי לרוב התוכן אחד הוא). כל מצחף מסורה הוא מיוחד בגודל הדף, במספר השורות וברוחבן, וגם במספר השורות המוקדש לכתיבת הערות המסורה הגדולה. כיוון שבכל עמוד נכתבות הערות מסורה השייכות לאותו העמוד בלבד, אמור המסרן לבחור את אוסף הערות המסורה בספרו על פי המקום הפנוי בכל עמוד, ועל פי העימוד (חלוקת

31. לדעת אליהו בחור, המונח מסורה גדולה כולל בתוכו גם את הספר אכלה ואכלה וגם את חומר המסורה המגוון שבגיליונות הספרים, ואילו המונח מסורה קטנה מכוון להערות המסורה הקצרות שבין הטורים. ראה סקירה של תפיסתו להלן בסעיף ז.

הטקסט לעמודים) הייחודי לספר שהוא מעתיק. לפיכך מחבר המזכיר הערת מסורה אינו יכול לומר לקורא, היכן יוכל למצוא את הערת המסורה שהוא דן בה. הנה, לדוגמה, הפניות למסורה בחיבור הוריית הקורא בעיבוד עברי, על פי כתב יד משנת 1145 (על פי בוזי, הוריית הקורא):³²

כל שם שבמקרא בצירי בר מן ו' וסימ' [...] וכך הם מסורים במסורת (עמ' 110).

ויש סופרים שאין מחברים חטף קמץ באות [...] ולא יתכן בעיני להיות כן, לפי שמצינו "אכלה בשילה" (שמואל א א 9) במסורת "לית דכות", ואם כן הוא הלא מצינו כמו כן ננקדת "אכלה ומחתה פיה" (משלי ל 20) בקמץ לבדו, ועתה נסתר המסורת. ועוד "קרבה אל נפשי גאלה" מצינו במסורת "לית דכותיה" [...] (עמ' 82).

וכל מלאך דסמיך לאדכרא פתח, כגון מלאך יי, מלאך האלהים. בר מן ב' שאע"פ שאינן סמוכים לאדכרא הן פתחין, והן במסורת המקרא וסימנין: ומלאך פניו (ישעיהו סג 9), ומלאך הברית (מלאכי ג 1) (עמ' 72).

על פי התוכן ניתן לקבוע בבירור כי במקרה הראשון מדובר במסורה הגדולה, שנמסר בה פירוט הפסוקים (וכאמור לא ניתן לציין את מקומה של ההערה, שהרי אין לה מקום קבוע). במקרה השני מדובר במסורה הקטנה על הפסוק, הרגילה למסור הערות ל', שמשמען "לית דכותיה". ואילו במקרה השלישי קשה לקבוע בוודאות את מקור ההערה, אף שנראים הדברים שהכוונה למסורה הגדולה. ומכל מקום, המחבר לא חש להבדיל בין שני סוגי המסורה ולקבוע להם שמות שונים. ובכל זאת, בדברי כמה מן הקדמונים ניתן למצוא רמז להבחנה בין סוגי המסורה. הביטוי "והמסורה עליו" משמש בעיקר כאשר מדובר בהערות המסורה הקטנה, הצמודות לטקסט המקראי. ניתן להבחין בדבר, למשל, בספר השורשים ר' יונה אבן ג'נאח.³³

שורש אי"ל: וקבוץ "אָל גוים" (יחזקאל לא 11) – "ידברו לו אָלִי גבורים" (שם לב 21), והוא גם כן בלתי יוד והמסרת עליו ("ואלמסורת עליה") "לית כותיה חסר".

שורש בה"ל: "ותרא כי נְבָהֶל מאד" (שמואל א כח 21) – פועל חולף (=בעבר), כי הוא פתח והמסרת עליו "לית כותיה פתח".

32. הפניות נוספות למסורה באות שם בעמ' 80, 118, 120. הפניה אחת ל"מסורת הגדולה" צוטטה בדברינו לעיל.

33. התרגום על פי אבן ג'נאח, שורשים (באכר); וראה שם במפתח ז (עמ' 559). למקור עברית ראה אבן ג'נאח, שורשים (נויבאואר).

שורש נש"א: "משאת מאומה" (דברים כד 10) [...] יתכן גם כן היותו מבעלי הה"א אע"פ שהוא באלף, על מנהגם להוסיף האל"ף במכתב במקומות הרבה, כמו שהוסיפו אותה ב"ואוריד כאביר יושבים" (ישעיהו י 13) וזולתו במה שנזכר במסורת ("ממא קד ד'כר פי אלמסורת") (השווה או"א פ, סעיף 103; או"א ה, סעיף 86).³⁴

שורש ב"ן: ומן הענין הזה "איש הבנים" (שמואל א יז 4, 23), כלומר הנלחם בין שתי המערכות העומד בין שני החילים. ועל הענין הזה נטה בו בעל המסרת ("צאחב אלמסורת") באמרו "שנים וחסרין".³⁵

בשני המקרים הראשונים אפשר לקבוע בוודאות שמדובר בהערת מסורה קטנה, ואבן ג'נאח נוקט לשון "והמסורה עליו". וכדוגמתם ניתן למצוא עוד יותר מעשרה מקרים בספר הרקמה ובספר השורשים.³⁶ במקרה השלישי ברור מן ההקשר שמדובר בהערת מסורה גדולה, וכנראה כך הדבר גם במקרה הרביעי.³⁷ ניתן אפוא לומר שהלשון "והמסורת עליו" ("ואלמסורת עליה") מיוחדת אצל אבן ג'נאח למסורה הקטנה, ולשונות אחרות המזכירות את "המסורת" או את "בעל המסורת" רומזות בדרך כלל למסורה הגדולה.

אפשר שגם בדברי רש"י ניתן למצוא הבחנה דומה בין המסורה הקטנה למסורה הגדולה:

וראתי "נחלה מצרים" שהטעם למעלה ומסורת עליו "לית בטעמא" (רש"י ליחזקאל מז 19).

ולכה לישועתה לנו – אין זה לשון הליכה, אלא כמו ולף; וכן הוא במסורת עם "ולכה איפוא" דיעקב (בראשית כז 37); "ולכה אין בשורה מוצאת" (שמואל ב יח 22); "שמלה לכה קצין תהיה לנו" (ישעיהו ג 6) (רש"י לתהלים פ 3).

34. הערת מסורה זו שכיחה גם במסורה הגדולה במצחפים (כגון מ"ג"ל במדבר יא 4; מ"ג"ב שמות ה 7; מ"ג"ש דברים כד 10), ויתכן שאבן ג'נאח ראה אותה שם, ולא דווקא בספר אכלה ואכלה.

35. כלומר המסון שראה בשתי ההיקריות של הַבְּנִים כתיב חסר עשה זאת משום שקישר בין המילה בְּנִים ובין בֵּין. אגב, בכתר ארם צובה נמסר בשני הפסוקים רק ב', ולא צוין הכתיב החסר.

36. אבן ג'נאח, הרקמה, עמ' צד שו' 16–17, קו¹⁴, רלד²⁶, רמה²⁵, רצה¹⁹, שכז¹¹, שלח^{3–4}, שמו¹; אבן ג'נאח, שורשים (באכר), שורשים א"ת, כל"ה, קצ"ה, רא"ש.

37. לשונות אחרות המזכירות את "בעל המסרת" או את "המסורת" באות גם בשורשים אש"ד, בצ"ע, בר"ה, מ"ה, ע"ד, עז"ב, ובמקומות רבים בספר הרקמה (ראה על פי המפתח שם, עמ' תצג).

אולם קשה לומר את הדברים בוודאות, שכן רש"י ממעט להזכיר את המסורה הקטנה.³⁸

ו

במשך הזמן השתנתה משמעות המונח מסורה קטנה, והשם הזה החל לציין את ההערות הקצרות הצמודות למילות המקרא. ואכן, יש להודות, השם הזה ראוי ומתאים להן על שם קיצורן המופלג. אינני יודע מתי הופיעה הוראה זו לראשונה. מצאתי אותה בלשונו של יעקב בן חיים אדוניהו (נולד ב-1470 בקירוב ונפטר לפני 1538), העורך של מהדורת מקראות גדולות שנדפסה בוונציה בשנים רפ"ד-רפ"ו (1524-1525); אך אני משער שלא הוא שיצר את השימוש הזה. הנה למשל משפט מדבריו:

במסרה כתיב "הפילגשים ב' מלא דמלאים, דין (בראשית כה 6) ו'על יד הגי שומר הפילגשים' (אסתר ב 14)". וכן "ביום כלות משה" (במדבר ז 1) כתוב במסורת הקטנה "לית מלא" (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 59).

במשפט הזה מופיע המונח "במסורת הקטנה" כציון למסורה הקטנה, אבל הניגוד שלו הוא עדיין "מסורה" סתם. אבל עד מהרה גרר הכינוי האחד את חברו. הנה דברים ששם אדוניהו בפיו של דניאל בומברג, בעל בית הדפוס שעבד בו:³⁹

ויאמר לי [דניאל בומברג]: אזור נא כגבר חלציק, כי חפצי להדפיס כ"ד באופן זה שיהיה עם פי [=פירושים] והתרגום ומסרה גדולה וקטנה וקריין וכתבן וכתבן ולא קריין ומלאים וחסרים וכולהו דקדוקי ספרי ובתר הכי המסרה הגדולה כדרך הערוך למען ירוץ קורא בה למצוא מבוקשו (שם, עמ' 40).

38. שתי הזכרות נוספות של מסורה קטנה באות בדברי רש"י לתהלים קמד 2: "ויש פותרים: הרודד עמים תחתי, אך בספר מדוייק מוגה עמי, ומסורת עליו ג' סברין עמים וקריין עמי. ועל תחתי יש מסורת: 'תחתי קרי'". שמונה פעמים נוספות מביא רש"י הערת מסורה בשם "מסורת", וכונתו כנראה למסורה הגדולה (שמואל א ה 9; מלכים א כ 33; ישעיהו ג 24; יחזקאל יז 9 [הייחוס לרש"י מסופק]; תהלים ט 1; י 8; פ 3; קלט 16). שמונה פעמים הוא מביא הערה בשם "מסורת הגדולה", וכונתו לחיבור המסורה אכלה ואכלה (דברים לג 23; ישעיהו יז 11 [כנ"ל]; תהלים י 10; מב 9; משלי יג 23; איוב לא 7; לב 3; דניאל יב 13). ארנטריו רשם את הזכרות המסורה ו"מסורת הגדולה" בפירושו רש"י (ארנטריו, מסורה, עמ' 117-142; ראה במיוחד עמ' 123-130, שבהם רשימה מרוכזת של פירושי המקרא ומקבילות באו"א פ ובאו"א ה).

39. יש להניח, כמובן, שדניאל בומברג לא דיבר אל אדוניהו בעברית, ועל כן הדברים המובאים פה הם תרגומם של דברי בומברג לעברית או דברים שניסח אדוניהו ושם בפיו.

השם מסרה גדולה מופיע כאן פעמיים בשני מובנים שונים, וננסה לפענח אותם. במשפט הראשון מתאר אדוניהו את מה שמכיל כל דף מגוף המהדורה: המקרא עצמו, הפירושים, התרגום והערות המסורה משני סוגים. המונחים מסרה גדולה ו[מסורה] קטנה שבדבריו משמשים אפוא במשמעות המקובלת כיום. משמעות ההיקרות השנייה של "המסרה הגדולה" כאן טעונה בירור נוסף. אולם כבר עתה ניתן לומר, שנוצרה בעיה של ריבוי משמעויות המונח מסורה גדולה; שהרי במשמעותו המקורית ציין המונח הזה את הקובץ אכלה ואכלה, ואילו כאן אדוניהו משתמש בו (בהיקרות הראשונה) במשמעות המסורה הגדולה שבגיליון המקרא. אולם המצב רק הסתבך והלך. שהרי יעקב בן חיים לא הסתפק בהדפסת הערות המסורה בשולי דפי המקרא. הוא הוסיף ויצר בסוף מהדורתו לקט חדש, רחב היקף, של הערות מסורה הערוכות בסדר אלפביתי של שורשי המילים.⁴⁰ והנה, אדוניהו חיפש ומצא ליצירה החדשה שלו שם מקורי מאוד: מסרה גדולה! וכך נדפס במפורש בראש הלקט הזה (בסוף כרך התורה, דף 234 ע"א).

מה ראה אדוניהו לעשות כך? מדוע קרא ליצירתו החדשה בשם "תפוס"? אני חושב, שניתן למצוא את התשובה אם מעיינים היטב בדבריו:

וכדי שיהיה המסורת שלם הוצרכתי לתקן ולחבר אח"כ המסורת הגדולה שאין באפשרות להדפיסה סביב שום ספר כי היא בכמותה הרבה, וסדרתיה כדרך הערוך ממש למען ירוץ קורא בה (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 82).

כאן משתמש אדוניהו במונח המסורת הגדולה במשמעותו הקדומה: עומד לפניו הקובץ שאנו קוראים לו אכלה ואכלה. קובץ זה הוא רחב היקף ואי אפשר לפרק אותו פיסות פיסות ולרשום אותו בגיליון המקרא, ועל כן יודפס בסוף המהדורה.⁴¹ אלא שאדוניהו החליט לא להדפיסו כמות שהוא, אלא בסידור חדש על סדר האלפביתי. דבר זה מאפשר לו להרחיב את המסגרת, ולכלול בילקוט הזה, מלבד הערות אכלה ואכלה, עוד שני סוגים אחרים של הערות מסורה: (2) הערות מסורה גדולה שלא נדפסו בגוף המהדורה מסיבות טכניות, לרוב בשל אורכן המופלג; (3) הפניות להערות המסורה הגדולה שנדפסו בגוף מהדורתו. הילקוט שאנו

40. לדוגמה, "מערכת האות ב" פותחת ב-14 הערות הקשורות לאות ב' או למילים כפולות, ואחריהן כ-300 הערות מסורה העוסקות במילים משורשים המתחילים באות ב' או מפנות להערות מסורה כאלה במסורה הגדולה שנדפסה בדפי המקרא.

41. נראה כי גם בציטוט מדבריו שהובא לעיל יש לפרש את "המסורה הגדולה" ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. כאשר אדוניהו אומר "ובתר הכי המסרה הגדולה כדרך הערוך", כוונתו לומר כי הוא עומד להדפיס את החיבור אכלה ואכלה בסוף מהדורתו, אלא שיסדר אותו סידור חדש, על סדר האלפביתי.

קוראים לו "מסורה סופית" הפך להיות אפוא כלי יעיל וחסכוני המכיל באופן תאורטי את המסורה כולה על סדר אלפבית. וכך מכריז אדוניהו בראש הילקוט הזה:

הנה זהו שיעור מה שיעדנו בהקדמתנו להעתיק ולחבר המסרה גדולה והבלתי גדולה לשרשים ומערכות (בראש המסורה הסופית).

במונח המסורה גדולה מתכוון כאן אדוניהו לקובץ המסורה אכלה ואכלה, ומשתמש בשם המסורתי של הקובץ. לאמתו של דבר, רשימות אכלה ואכלה הן רק חלק קטן מרשימות המסורה שבילקוט.⁴² בשל הסידור האלפביתי נבללות רשימות אכלה ואכלה באלפי הערות המסורה שבקובץ, ורישומן אינו ניכר במיוחד. ובכל זאת בתודעתו של אדוניהו קיים קשר הדוק בין אכלה ואכלה ובין היצירה החדשה שלו, ואדוניהו מקשר את קובץ המסורה הקדום אל הילקוט החדש שיצר: מה זה קובץ מסורה העומד לעצמו וקריו משום כך "מסורת הגדולה", אף זה קובץ העומד בפני עצמו וראוי לו השם "מסורה גדולה".⁴³

ובכל זאת נראה שאדוניהו היה מודע לבלבול שיצר ולשימוש המשולש של המונח מסורה גדולה. נראה שניסה לפתור את הבעיה, לצמצם את השימוש במונח מסורה גדולה במשמעויותיו החדשות ולשמר את משמעותו המקורית ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. את ילקוט המסורה החדש שיצר כינה אדוניהו בשם הארמי מסרה רבתא, וזהו השם הרגיל שהוא משתמש בו. כך נדפס במאות רבות של הערות הפניה שנדפסו במסורה הגדולה שבגלילונות דפי המקרא. אולם כבר ראינו, שלעתים לא הקפיד בלשונו והשתמש בשם העברי לציון יצירתו החדשה. כמו למשל בציטוט הזה:

כל מה שיכולתי למצוא וללקט מהם [=מסימני המסורה שנמסרו בלשון תרגום] מכל ספרי המסרה שהיו לי, כולם לקטתי ושמתים בעשרים וארבע זה במקומות שהיו שייכים, וחזרתי ותקנתים במסרה הגדולה כדי שבנקלה ימצאו (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 77).⁴⁴

42. למשל, הערת המסורה המפורסמת הפותחת בפסוקים "אכלה ואכלה" באה במסורה הסופית בטור הרביעי של העמוד הראשון. לפניו נדפסו חמש הערות ארוכות ושבע הפניות להערות מסורה הבאות במסורה הגדולה שבשולי המקרא (כולן הערות השייכות לאות א).

43. המונח מסורה גדולה משמש אצל אדוניהו במקום נוסף בהקדמתו ככינוי לקובץ אכלה ואכלה: "רש"י בפירוש תלים בפסוק 'הרודד עמים תחתי' (תהלים קמד 2) כתב שבספרו היה קרי 'תחתי' וכתב 'תחתי', ובקשתי ולא מצאתיו במסרה גדולה שיהיה נמנה בחשבון השמונה עשרה מלין דחסרים בהון וי"ו בסוף תיבותא" (עמ' 65).

44. במקום אחד אירע כנראה חילוף הפוך בלשונו של אדוניהו, והוא השתמש במונח מסרה רבתא במשמעות 'אכלה ואכלה': "ובבראשית רבה מצאתי על פסוק 'לאסור שריו בנפשו' (תהלים קה 22), 'אמר רב אידי שרוו כתיב חסר יו"ד, זה היה פוטיפר'. וקשה כי לא נמצא בשום ספר שיהיה חסר, וגם במסרה רבתא לא נמנה בחשבון החמשים ושש חסר יוד במצעות תיבות וקריין" (עמ' 64).

אשר למסורה הגדולה שבגיליון המקרא, אדוניהו מנסה להימנע מלקרוא לה מסורה גדולה. בחלק מעמודי המקרא, שהמסורה הגדולה נדפסה בהם בצד העמוד והעימוד הזה מחייב לתת לה כותרת, נדפסה הכותרת "מסרה" סתם (כגון בדף 162 ע"א וע"ב, שנדפסו בהם קרבנות הנשיאים בספר במדבר). במקומות אחרים אדוניהו מכנה את המסורה הגדולה בכינויים אחרים, כפי המזדמן: "וכן כל מה שהדפסנו מהמסרה סביב הכ"ד דהיינו מהמסרה האמצעית לא הגדולה חזרתי וחברתי אותה עם המסרה הגדולה שסדרתי כמו הערוך" (עמ' 82) – המונח המסרה הגדולה משמש כאן לציון הלקט מעשה ידי אדוניהו, ולציון ההערות שבגוף המהדורה נוצר כאן מונח חדש, אד-הוק: המסרה האמצעית. ועוד:

וכן בהרבה מקומות השמיטו המדפיסים הרבה מהסימנים לסיבה שאירע להם להיות העמוד ארוך כדרך שיאירע למלאכה הדפוס, הוצרכתי לחזור ולחברם במסרה גדולה, ולכן ימצא הרבה פעמים כתוב סביבות העמוד "נמסר במסרה רבתא" (שם).

לפנינו אפוא ארבעה כינויים: מסרה, המסורה הבלתי גדולה, המסורה האמצעית לא הגדולה, סביבות העמוד. בכל פעם כינוי אחר בניסיון נואש להימנע מלהשתמש בשם השגור "מסורה גדולה". אבל כבר ראינו שלמרות כל הניסיונות נכשל אדוניהו בלשונו, ופה ושם קרא למסורה הגדולה – מסורה גדולה!

ז

אליהו בחור אשכנזי (1469–1549) בא בעקבותיו של אדוניהו לעבוד בבית הדפוס של בומברג בוונציה. הוא עסק רבות במסורה, ונחשב אבי מחקר המסורה.⁴⁵ עיון בספרו מסורת המסורת מעלה, כי לא חל אצלו שינוי מהותי בשימוש המונחים מסורה קטנה ומסורה גדולה. העמימות שאפפה את המונח מסורה גדולה ממשיכה לשרור גם אצלו, אלא שהוא "מרכז" אותה בעזרת תאוריה על התפתחות המסורה. לדעתו של אליהו בחור, המונח המסורה הגדולה מציין בעצם חיבור קדום רב היקף שאינו מצוי לפנינו, וממנו לקחו סופרי כתבי היד והעתיקו בגיליונות ספרי המקרא שלהם, שהרי "ודאי בעלי המסורת לא כתבו דבריהם סביב הגליונות, כי קצר המצע מהשתרע".⁴⁶ התפיסה הזאת אפשרה לו לעשות שימוש רחב במונח מסורה גדולה, שהרי כל חומר המסורה שייך למכלול הזה, בין שהוא נמצא בשולי כתבי היד, בין שהוא בא בקובץ אכלה ואכלה ובין שהוא נתון בילקוט מעשה ידי אדוניהו. אליהו בחור מזכיר בקצרה את ילקוט המסורה של אדוניהו, וקורא לו "המסורה מארבע

45. ייבין, המסורה, עמ' 124.

46. אליהו בחור, מסורת המסורת, עמ' 138.

ועשרים". הוא משבח את יופיו של הלקט הזה ואת טוב סידורו, אך טוען שמרובות בו השגיאות.⁴⁷ הוא אינו נזקק ללקט הזה באופן שיטתי, ועל כן אין הוא זקוק לקבוע לו שם מיוחד.

ה

ר' ידידיה שלמה נורצי (1560–1630 בערך) כתב חיבור רב היקף על נוסח המקרא; לימים נקרא חיבור זה מנחת שי. נקודת המוצא של נורצי היא דפוס מקראות גדולות, ואת נוסחו הוא בוחן על פי כתבי יד, ספרי מסורה ודקדוק וספרות ההלכה והמדרש לדורותיה.⁴⁸

כיצד פתר נורצי את הבעיה הטרימינולוגית שאנו עוסקים בה? נורצי מצא לה פתרון מתוחכם מאוד, אלא שפתרון זה התקלקל וטושטש במשך הדורות. כדי להסבירו נלך שלב אחרי שלב.

ראשית, יש להוציא מן הדיון את חיבור המסורה אכלה ואכלה. חיבור זה לא הגיע לידינו של נורצי, והוא הכיר אותו רק מעדויות עקיפות. נורצי מזכיר אותו לראשונה רק בשמואל א א 9, ומסביר את טיבו לקוראיו: "ומלתא אגב שיטפא אשמעינך שהספר המוזכר בדברי רד"ק בשרש קרב הנקרא בשם אַכְלָה וְאֶכְלָה הוא ספר אחד ממסורת שהראשונה שבהם תחלתם בתרין מלין אלין אות אל"ף. ורובן של מסורת אינן אלא מספר ההוא כמו שכתב ר' אליה המדקדק בהגהת שרשים שרש הנ"ל ובהקדמה השלישית לספר מסורת המסורת". מן הדברים האלה ניכר, שכל ידיעותיו של נורצי על החיבור מקורן בדברי רד"ק ואליהו בחור.

ארבע פעמים נזכר קובץ המסורה הזה בחיבורו של נורצי בשם "אכלה ואכלה",⁴⁹ וכולן בתוך ציטוטים מספרי רד"ק, כגון: "שְׁבָה העיר. כתוב במכלול דף קל"ז אמר המגיד כי הוא מלעיל ואנחנו לא מצאנוהו כן בספרים המדויקים וכן בספר אכלה ואכלה שובה מלרע עכ"ל" (שמואל ב טו 27). שלוש פעמים נוספות נזכר הקובץ בשמו האחר, "מסורת הגדולה", וגם אלה כולם צוטטו ממקורות עקיפים: "ספר ר"ג" (בראשית לא 47), בעלי התוספות (במדבר כט 33) ואליהו בחור (דברים יט 19). ומכל מקום, כיוון שלא הכיר נורצי את הספר לא נזקק גם לבעיית שמו. בדיקה מדוקדקת בכתבי היד האוטוגרפיים של חיבורו של נורצי מנחת שי⁵⁰ מגלה,

47. "אכן המסורה מארבע ועשרים, הנדפסות הנה, לא ראיתי כהנה, בכל ספרי הקדמונים, מסודרים ומתוקנים, ביופי ובהדור, ובטוב הסדור, סדרם אחד מהנבונים, היה שמו לפנים, בישראל נקרא יעקב, תהי נשמתו צרורה בצרור נקוב [שהרי המיר דתו], ואף שחבורו במאוד נאה, הרבה שגה ברואה, ובמקומות אין חקר, העיד עדות שקר" (אליהו בחור, מסורת המסורת, עמ' 94–95).

48. על נורצי, חיבורו ומקורותיו ראה בהרחבה בצר, מנחת שי; עופר, מנחת שי.

49. שמואל א א 9; שמואל ב טו 27; ישעיהו נח 2; יחזקאל כו 9.

50. מצויים בידינו שני כתבי יד אוטוגרפיים של החיבור. תחילה כתב המחבר את כ"ל ל (לונדון,

כי המחבר היה מודע לבעיית ההבחנה בין מגבשי המסורה השונים, וניסה למצוא לה פתרון. אלא שפתרון זה היה מתוחכם, ולא הובן כראוי בידי המדפיסים והמעתיקים. המונח מסרה קטנה משמש אצל נורצי במובן המקובל.⁵¹ אולם כאשר נורצי משתמש במונח מסרה גדולה, הוא מתכוון תמיד למסורה הסופית של הדפוס. זו קרויה אצלו גם מסרה רבתא, כפי שכינה אותה יעקב בן חיים אדוניהו, שערך וסידר אותה. המונח הארמי מסרה רבתא מופיע 27 פעמים בחלק התורה, ומקבילו העברי מסרה גדולה 35 פעמים.⁵² בדקתי ומצאתי, כי בכל המקומות האלה (להוציא חריג אחד) נורצי מתכוון למסורה הסופית.⁵³

כאשר נורצי מבקש להפנות למסורה הגדולה, היינו למסורה שבגליון העליון או התחתון בדפוס, הוא משתמש בראשי התיבות במ"ג. הנה שתי דוגמות (שתיהן בבראשית ד 7):

הָלוֹא [...] וּבְכָל הַסְפָּרִי מֵלֵא, וְהוּא הָרֵאשׁוֹן מִמֵּלֵא" שְׁבַתוֹרָה ע"פ הַמְסוֹרָה. וְסִי נְמַסֵּר בְּמֵ"ג, בְּפ' שֶׁלַח לך (מ"ג"ד בַּמְדַּבֵּר יד 3).

הספרייה הבריטית, Add. 27198; סימנו במהדורת בצר: ל), ואחר כך העתיק מחדש את חלק התורה והמגילות לכ"י אוקספורד (בודלי Mich. 562; סימנו במהדורת בצר: א); ראה בצר, מנחת שי, עמ' 9–16. הבדיקה המתוארת כאן נעשתה בחלק התורה של מנחת שי, ומתבססת על מהדורתו של בצר, המביאה במדויק את נוסח כ"י אוקספורד. בדיקה מדגמית נוספת ערכתי בספר יהושע בכ"י לונדון, ותוצאותיה יוצגו להלן.

51. המונח מסרה קטנה מופיע כעשרים פעמים במנחת שי לתורה (פעם אחת בראשי תיבות: מ"ק). בכל הפעמים כוונתו למסורה הקטנה (פעמיים כוונתו למסורה הצדית, כלומר למסורה הבאה בשולי גליון הדפוס, באופן נבדל מן המסורה הקטנה, והיא משקפת בדרך כלל הערה של המדפיס ולא ציטוט של הערות מסורה שבכתבי היד). עם זאת, לעתים קרובות נורצי מפנה למסורה הקטנה בביטויים אחרים, כגון "ובמסורת", "ובמקרא גדולה", "ומסר עלי".

52. מניין זה אינו כולל את שלושת המקומות שזכרו לעיל, שבהם "מסורה גדולה" הוא כינוי לקובץ אכלה ואכלה, ונורצי ציטט אותם ממקור אחר.

53. המונח מסרה רבתא בא במקומות אלו: בראשית ט 7; טו 13; טז 12; יט 6; כז 33; לז 6; לט 22; מב 7; שמות יג 16; כה 22; לא 17; לא 18; לב 25; לד 26; במדבר א 16; ד 49; ה 21; ח 4; כ 6; כא 34; כה 12; לא 50; לא 52; לב 39; דברים כב 29; לב 13; לב 51. המונח מסרה גדולה או מסורת הגדול בא במקומות האלה: בראשית ג 7; ג 19; כ 6; כז 3; לד 22; לו 24; לט 20; מד 10; מה 14; מה 20; מו 3; מט 12; שמות ד 3; יב 7; יג 20; טז 13; כג 24; כט 3; לב 12; ויקרא ה 21; י 13; טז 33; יח 22; במדבר ב 12; ד 36; ה 24; יג 30; יד 12; כה 14; כג 9; ד 9; כו 51; לד 6; דברים ט 17. בשני מקומות – שמות כה 22; ויקרא י 13 – המסורה הסופית אינה כוללת את הערת המסורה עצמה, אלא רק הפניה למסורה הגדולה. במדבר ב 12 הוא חריג היחיד שבו המונח מסרה גדולה אינו מכוון למסורה הסופית כלל, אלא למסורה הגדולה; נראה שגרם לכך הניגוד בדברי נורצי בין "מסרה קטנה" ובין "מסר גדולה": "גם במסרה קטנה כתו' בגליון [...] כך היא הגירסה האמיתית [...] ולא כמו שכתו' במסר' גדולה כאן". ההקשר הזה איננו מאפשר לנוצי לנסח כדרכו "ולא כמו שכתוב במקרא גדולה [=במ"ג] כאן" – שהרי אף הערת המסורה הקטנה שנוכרה לעיל באה באותה "מקרא גדולה"!

שָׁאֵת – חד מן ה' פסוקי' דלית להון הכרע אי מהאי גיסא או מהאי גיסא,
וסימנם במ"ג פ' וילך (מ"ג ד דברים לא 16).

ראשי התיבות במ"ג משמעם "במקרא גדולה" (ולא "במסורה גדולה"). הנה שלוש
ראיות לכך:

א. כאמור לעיל, בכל מקום שפירש נורצי "במסורה גדולה" (שלא בראשי תיבות)
כוונתו למסורה הסופית. אם זו משמעות המונח בלשונו, אין הוא יכול לציין את
המסורה הגדולה שבגיליון!

ב. בשני מקרים השתמש נורצי בראשי התיבות במ"ג והתכוון לגוף המקרא, ובארבעה
מקרים השתמש בראשי התיבות האלה והתכוון למסורה הקטנה.⁵⁴ אם במ"ג משמעו
'במקרא גדולה', כלומר במהדורה הגדולה של המקרא (בניגוד למהדורה הקטנה,
שאינן בה מפרשים ומסורה), הרי כל אלה יכולים להיות בכלל "במקרא גדולה",
שהרי הם מצויים באותה מהדורה. אולם אם פירוש ראשי התיבות הוא 'במסורה
גדולה', אין פשר לשימוש בהם במקרים האלה.

ג. הנוסחה השכיחה של נורצי בהפניותיו למסורה הסופית היא "וסי' נמס' במסורה
הגדולה". ברוב המקרים אין הנוסחה הזאת מלווה במראה מקום, ובמיעוטם נוסף
"אות פלונית" או "ערך פלוני". לעומת זאת, הנוסחה השכיחה של נורצי בהפניותיו
למסורה הגדולה היא "וסי' נמס' במ"ג"; וכאן יבוא לעולם ציון של פרשה בתורה או
של פרק בנ"ך. במקרים בודדים באה הנוסחה הזאת עצמה, ובמקום במ"ג מפורש
"במקרא גדולה": "וסי' נמס' במקרא גדולה בריש פרשתא" (בראשית מא 18); "וסי'
נמס' במקר' גדולה סוף דברי הימים" (שם מו 3); "וסי' נמס' בריש פ' ויהי מקץ
במקרא גדולה" (שמות כד 5).

אולם אף על פי שראשי התיבות במ"ג משמעותם 'במקרא גדולה', אין נורצי
משתמש בראשי התיבות באופן מקרי ומזדמן. בכוונה תחילה יצר נורצי הבחנה בין
במ"ג ובין במקרא גדולה: ראשי התיבות משמשים בדרך כלל לציון המסורה הגדולה,⁵⁵
בעוד שהצירוף "במקרא גדולה" משמש לכל הרכיבים הקשורים למהדורה הזאת:
גוף המקרא, המסורה הקטנה, ולעתים גם המסורה הגדולה והמסורה הסופית.⁵⁶

54. ראשי התיבות במ"ג מכוונים לגוף המקרא בבראשית מח 19 ("הלמ"ד רפה, וכן גימ'ל יגדל,
שבמ"ג נר' שהוא בדגש, השני"); וכן בויקרא ד 34. ראשי התיבות במ"ג מכוונים למסורה
הקטנה בבראשית מא 50 ("וליוסף יגד: בכל הספרי' הלמ"ד בקמץ, גם נמס' עליו במ"ג לית
קמץ"); וכן שם מג 18; במדבר טו 35; כ 17. בשני מקרים נוספים ראשי התיבות מכוונים
למסורה הסופית: במדבר כד 2; דברים כב 2.

55. כך במאה מקרים בתורה. מספר החריגים (שבהם ראשי התיבות במ"ג אינם מציינים את המסורה
הגדולה) שמונה, כמפורט בערה הקודמת.

56. בדבריו של נורצי על התורה מצאתי 61 היקרויות של "מקרא גדולה", והן נחלקות באופן זה:
הפניות לגוף המקרא – 3; להקדמת המהדיר – 1; למסורה הקטנה – 25; למסורה הצדית – 15;
למסורה הגדולה – 11; לגוף המקרא ולמסורה כאחת – 6. ראוייה לציון העובדה שנוצרי אינו

בדפוסים המקובלים של מנחת שי לא שמרו המדפיסים על המצב בכתב היד, וכבר בדפוס הראשון, מנטובה 1742, שינו ממה שכתב. יש מקומות שהדפוסים כתבו ראשי תיבות במקום שנוצרי כתב בפירוש, ויש גם להפך. הנה שתי דוגמות קיצוניות הממחישות שרשרת של שינויים בדפוסים. בשמות יז 12 כתב נורצי "עד בוא השמש: במקרא גדולה (יחזקאל לג) י"ד בוא מל' בקריאה", וכוונתו להערת מסורה גדולה המובאת שם; ואילו בדפוס מנטובה 1742 ובדפוסים המקובלים (כגון ורשה תר"ך–תרכ"ו) נדפס "במס[ו]רה גדולה". ביהושע כא 5 כתב נורצי "ולבני גרשון ממשפחות מטה יששכר. במקרא גדולה חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא", וכוונתו היא לנוסח הפנים של דפוס מקראות גדולות ולהערת המסורה הקטנה שם. בדפוס מנטובה קיצרו המדפיסים וכתבו "במ"ג חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא". ואילו בדפוסים המקובלים של מנחת שי נפתחו ראשי התיבות כך: "במסורה גדולה חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא" – נוסח שהוא חסר כל משמעות!

מצאתי 10 מקומות שבהם נורצי כתב "מסרה הגדולה" (לציון המסורה הסופית), והדפוסים קיצרו את כתיבתו של נורצי והשתמשו בראשי התיבות במ"ג. ב-17 מקומות המצב הפוך: נורצי כתב במ"ג והתכוון לרמוז למסורה הגדולה, ואילו מדפיסיו כתבו במסורה גדולה (כלומר השתמשו במונח שנוצרי מייחד למסורה הסופית). לפיכך, ההבחנה שניצור נורצי בין המסורה הסופית ובין המסורה הגדולה – הבחנה הנשמרת כמעט בצורה מושלמת בכתב היד – ניטשטשה לחלוטין בדפוסים.⁵⁷ ההבחנה נשמרת, כמובן, במהדורתו החדשה של צבי בצר.⁵⁸ הממצאים שתוארו עד כה מתייחסים לתורה בלבד, ומתבססים על כ"י אוקספורד של נורצי (שעליו מבוססת מהדורת בצר). להשלמת התמונה ביקשתי לאמת את

משתמש בראשי התיבות מ"ק, והדבר מדגיש את שימושו המכוון והמתחכם בראשי התיבות במ"ג. (מצאתי רק שימוש בודד, בויקרא ה 21, ומשמעו שם 'במסורה קטנה'). בדפוסים המקובלים של מנחת שי (ורשה תר"ך–תרכ"ו) המיר המדפיס 9 פעמים את התיבות במקרא גדולה בראשי התיבות במ"ג (בראשית כה 3; לו 7; מג 7; מו 3; נ 17; שמות כד 5; ויקרא ד 31; במדבר כה 12; דברים לב 6), פעם כתב במסורה גדולה (שמות יז 12; בדפוס ורשה 1845–1841 [פנקובר, דפוס מנחת שי, פריט 14] כך גם במדבר ד 16), ופעם פתח את ראשי התיבות במ"ג שבמקור וכתב במקרא גדולה (שמות ד 2; בדפוס ורשה 1845–1841 כך גם בבראשית ל 11).

57. ואלה המקומות שבהם נכתב בכתב היד במסרה הגדולה ובדפוסים המקובלים במ"ג: בראשית מו 3; שמות יב 7; כג 24; לב 12; ויקרא י 13; טז 33; במדבר ד 36; יד 12; כג 9; דברים יט 19. במקומות האלה נכתב בכתב היד במ"ג, ובדפוסים המקובלים – במסורה גדולה: בראשית ד 7; יג 7; יד 2; לא 2; שמות ה 14; ט 29; י 4; יט 5; כג 22; כה 22; לא 14; לב 34; לד 7; ויקרא ב 4; טו 8; במדבר ב 9; דברים כב 2. נוסח הדפוסים המקובלים נבדק במהדורת ורשה תר"ך–תרכ"ו, שהעתיקה ממהדורת וינה תקע"ד–תקע"ו. ראה פנקובר, דפוס מנחת שי, פריטים 10–7 ופריט 18.

58. בצר, מנחת שי.

המסקנות גם בספרי הנביאים הכלולים רק באוטוגרף הראשון של נורצי, כ"י לונדון. בדקתי אפוא את ספר יהושע בכתב היד המקורי. התמונה שהתגלתה בבדיקה זו דומה מאוד לזו שנמצאה בתורה.⁵⁹

ט

לסיום הדברים נציג את הדרך שבה הותר הסבך, וכל מגבש מסורה – חדש כישן – זכה לשם ברור המיוחד לו.

כאמור, אצל אליהו בחור המונח מסורה גדולה משמש במובן רחב, וכולל גם את הערות המסורה הארוכות שבגיליון המקרא וגם את אוספי המסורה העצמאיים. לעומת זאת המונח מסורה קטנה התייחד לציון ההערות שבין הטורים בלבד. וכבר ראינו, כי שימוש דומה נמצא גם במקבילות הלטיניות של המינוח העברי.⁶⁰ שכיחותן של הערות המסורה הגיליונית הביאה במשך השנים לכך, שהמונח מסורה גדולה ומקבילו *masora magna* נתייחדו להערות הרשומות בראש דפי המקרא ובתחתיתם. אפשר ששייע לתהליך זה גם הניגוד הטבעי הקיים בין מסורה גדולה למסורה קטנה. אם מסורה קטנה היא זו הנכתבת בין הטורים, מסורה גדולה היא זו הנכתבת במקום אחר בעמוד.

59. בדקתי את כ"י לונדון בספרייה הבריטית בחודש תמוז תש"ע, ואני מודה בזאת לספרייה ולעובדיה על עזרתם. הנה סיכום מעשיו של נורצי בספר יהושע: הצירוף מסרה גדולה מופיע פעמיים – ובשתי הפעמים הוא מתייחס למסורה הסופית. הצירוף מקרא גדולה מופיע 21 פעמים: 6 פעמים הוא מתייחס לגוף המקרא, 10 פעמים למסורה צדית או להערות מסורה קטנה הנושאת אופי של מסורה צדית, 3 פעמים למסורה הקטנה, ופעמיים למסורה הגדולה. הצירוף במ"ג מופיע 26 פעמים: 23 פעמים מתוכן הוא מתייחס למסורה הגדולה, פעמיים למסורה הסופית ופעם אחת למסורה צדית. יושם לב לחריג האחרון, המוכיח שראשי התיבות במ"ג אמורים להיקרא "במקרא גדולה". לשונו של נורצי: "ועיין מסרה הכתובה במ"ג בסימן י"ח" (יהושע טז 5) – מסורה יכולה להיכתב במקרא גדולה, אך לא בתוך מסורה גדולה. בדקתי גם את השינויים והשיבושים שאירעו בדפוסים. בדפוס הראשון (מנטובה 1742) נפתחו ראשי התיבות במ"ג 7 פעמים, ונכתב במקומם במסרה גדולה. ב"8 מקרים אחרים קוצר הביטוי במקרא גדולה, ונכתבו תחתיו ראשי התיבות במ"ג. יושם לב לסתירה שבין שני השינויים האלה. בדפוסים המאוחרים (המיוצגים בתכנת "אריאל" שבידי) נפתחו ראשי התיבות במ"ג כמעט בכל מקום (23 פעמים מתוך 27), ונכתב תחתם במסורה גדולה. בכל המקרים האלה נוצר לדעתי סילוף של הכוונה המקורית, מפני שנורצי ביקש לייחס את הצירוף מסורה גדולה למסורה הסופית בלבד. אולם בשבעה מן המקרים האלה השיבוש בולט במיוחד, כי נורצי כתב בהם במפורש במקרא גדולה, דפוס מנטובה קיצר לראשי התיבות במ"ג, והדפוסים המאוחרים חזרו ופתחו במסורה גדולה! הנה דוגמה אחת (יהושע יט 15): נורצי התייחס להערת מסורה צדית בדפוס, וכתב: "ויראלה. בס"א כ"י ברי"ש, וכן במקרא גדולה נכתב בצדו ס"א ויראלה ברי"ש ע"כ". ואילו בדפוסים המצויים בא נוסח חסר משמעות: "וכן במסרה גדולה נכתב בצדו וכו'".

60. ראה לעיל הערה 1.

מעתה נתעורר הצורך למצוא מונחים חדשים לשני הקבצים העצמאיים של המסורה: הילקוט הקדום מתקופת בעלי המסורה, והילקוט שנתחדש זה מכבר במהדורות הדפוס. לילקוט הקדום מזומן היה שם משלו כבר מימים קדמונים, הלוא הוא השם אכלה ואכלה, שהתפתח בלי קשר למצוקת המינוח. ואילו לילקוט הדפוס החדש נוצקו שמות חדשים. שני שמות הוצעו לו. האחד מסורה סופיית, ומקבילו הלועזי masora finalis – על שם שילקוט זה נדפס בסוף עשרים וארבעת ספרי התנ"ך; והאחר מסורה מערכת – משום שהילקוט נערך על פי אותיות האל"ף-בי"ת בעשרים ושתיים מערכות: מערכת אות האל"ף, מערכת אות הבי"ת וכו'. את השמות האלה ניתן למצוא אצל חוקרי המסורה בני המאה התשע-עשרה, פרנסדורף וגניצבורג. כך באו הדברים בשלום על מקומם בסופו של דבר, ושקטה המהומה. ולא נותר לחוקרי המסורה אלא להעמיד על דיוקם את שימוש המקורי של המונחים בפי בעלי המסורה ובפי הראשונים.

הנה טבלה המסכמת את השלבים השונים בהתפתחות המונחים:

מסורה קטנה	מסורה גדולה	אכלה ואכלה	המסורה הסופית	מגבשי המסורה – השם המקובל כיום
המסורת עליו	מסורת קטנה	מסורת גדולה	מסורת קטנה	בעלי המסורה והראשונים לפני הדפוס
מסורת עליו	מסורת קטנה	מסורת גדולה	מסורת קטנה	אדוניהו – מינוח סותר
מסורת קטנה	מסורת קטנה	מסורת גדולה	מסורת קטנה	אדוניהו – ניסיונות פתרון
מסורת קטנה	מסורת קטנה	מסורת גדולה	מסורת קטנה	נורצי, מנחת שי
מסורת קטנה	מסורת קטנה	מסורת גדולה	מסורת קטנה	המינוח המקובל בימינו

קיצורים

- כתבי יד ודפוסים של המקרא
- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו
- ב = כ"י הספרייה הבריטית Or. 4445
- ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו
- ל = כ"י סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, גרנד רפידס, משיגן 1998)
- ל⁶¹ = כ"י להמן, תורה (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)⁶¹
- ק = כ"י הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, ד"צ ירושלים תשל"א
- ק⁶² = כ"י קיימברידג' ספריית האוניברסיטה, Add 1753/2, כתובים (ס' 17490, 17508 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית)
- ש = כ"י ששון 507 (כיום ירושלים Heb. 24^p 5702, תורה, ד"צ קופנהאגן 1978-1982)
- ש¹ = כ"י ששון 1053, תנ"ך שלם (ס' 8881 במתכ"י)

מחקרים

- אבן ג'נאח, הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד
- אבן ג'נאח, שורשים (באכר) = ספר השורשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו (ד"צ ירושלים תשכ"ו)
- אבן ג'נאח, שורשים (נויבאואר) = A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walid Marwan Ibn Janah, called Rabbi Jonah*, Oxford 1875 (rep. Amsterdam 1968)
- א"א אוניבני = B. Ognibeni, *La seconda parte del Sefer 'Oklah we-'oklah*, Madrid 1995
- א"א אסטבן = F. Díaz Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, Madrid 1975
- א"א ה, חלק א = "אכלה ואכלה" כתב יד האלה, חלק ראשון; ראה א"א אסטבן
- א"א ה, חלק ב = "אכלה ואכלה" כתב יד האלה, חלק שני; ראה א"א אוניבני
- א"א פ = "אכלה ואכלה", כתב יד פריס; ראה א"א פרנסדורף
- א"א פרנסדורף = ז' פרנסדורף (מהדיר), ספר אכלה ואכלה והוא חיבור מהמסורה הגדולה, הנובר תרכ"ד

61. ראה עליו ברויאר, ל⁶²; עופר, מסורה בבליית, עמ' 13. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים אין תצלום של כתב היד, ומקומו כיום אינו ידוע לי.

- אלדר, דקדוק באשכנז = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 10-16
- אלדר, הוריית הקורא = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד
- אליהו בחור, מסורת המסורת = אליהו בחור (אשכנזי), מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינצבורג, ליברפול 1867 (ד"צ ניו יורק 1968)
- אלפאסי (סקוס) = S. L. Skoss (ed.), *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitab Jami' al-Alfaz (Agron) of David ben Abraham al-Fasi the Karaite*, 2 vols., New Haven 1936-1945
- ארנטרוי, מסורה = E. Ehrentreu, *Untersuchungen über die Massora, ihre geschichtliche Entwicklung und ihren Geist*, Hannover 1925
- בוזי, הוריית הקורא = G. Busi, *Horayat ha-qore: una grammatica ebraica del secolo XI*, Frankfurt 1984
- בוקסטורף, מסורה = J. Buxtorf [1564-1629], *Johannis Buxtorfii Tiberias, sive Commentarius masorethicus quo primum explicatur*, Basileae 1620
- בצר, הנוספות = צ' בצר (מהדיר), הנוספות למנחת שי, ירושלים תשנ"ז
- בצר, מנחת שי = צ' בצר (מהדיר), מנחת שי על התורה לר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, ירושלים תשס"ה
- בצר, רשב"ם = צ' בצר, "פירוש רשב"ם למסכת אבות ועדות נורצי עליו", מורשתנו י (תשנ"ו), עמ' 207-212
- ברויאר, כתיב וקרי = מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7-13
- ברויאר, ל¹⁰ = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל²⁰, ניו יורק תשנ"ב
- ברויאר, נוסח המקרא = מ' ברויאר, נוסח המקרא ב"כתר ירושלים" ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג
- גינצבורג, אדוניהו = כ"ד גינצבורג, הקדמת יעקב בן חיים ן' אדוניהו הנמצאת במקראות גדולות [...] ונוסף עליה תרגום באור ותולדת המחבר, ליברפול 1867 [ד"צ ניו יורק 1968]
- דותן, אור ראשון = א' דותן (מהדיר), אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז
- דותן, ניצנים = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים, ירושלים תשס"ה
- דותן, ניקוד רב סעדיה = א' דותן, "ניקוד רב סעדיה גאון" - היה, או רק משל היה?," תרביץ 20 (תשנ"ז), עמ' 247-257
- הופפלד, כתב יד = H. Hupfeld, "Über eine bisher unbekannt gebliebene Handschrift der Masorah", *ZDMG* 21 (1867), pp. 201-220

- המנהיג (רפאל) = יצחק רפאל (מהדיר), ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, שני כרכים, ירושלים תשל"ח
- ייבין, המסורה = 'י ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים תשס"ג
- ייבין, כתר = 'י ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג), ירושלים תשכ"ט
- ירקוני, עין הקורא = ר' ירקוני, "עין הקורא" ליקותיאל הכהן, שני כרכים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ה
- מ"ג = מסורה גדולה
- מ"ק = מסורה קטנה
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan, Baltimore and London 2002
- Y. Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex = המילים המורכבות concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002), pp. 209–233
- עופר, המסורה הבבלית = 'י עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרוניתה ודרכיה, ירושלים תשס"א
- Y. Ofer, "Methods and Sources of Yedidya Shelomo = מנחת שי Norzi in his Treatise Minhat Shay", *Textus* 24 (2009), pp. 287–312
- עופר, קאסטו = 'י עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסטו", ספונות ס"ח ד [יט] (תשמ"ט), עמ' 277–344
- פנקובר, אכלה ואכלה = 'ש פנקובר, "בעל התוספות ר' מנחם מיואני וחיבור המסורה 'אכלה ואכלה' מהדורת כ"י האלי", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג), עמ' 287–315
- פנקובר, דפוסי מנחת שי = 'ש פנקובר, "מנחת שי' לר' ידידיה שלמה נורציי: דפוסי החיבור ודפוסי תנ"ך שהוגהו על פיו (1725 לערך – 2006)", איטליה יט (תשס"ט), עמ' נג–צח
- M. Serfaty, "Un guide massoretique de ponctuateur: = מדרין לנקדן Le fragment TS-NS 287-21", *Proceedings of the Twelfth International Congress of the International Organization for Masoretic Studies 1995*, ed. E. J. Revell (Masoretic Studies, 8), Atlanta 1996, pp. 127–153
- תשובות דונש = צ' פיליפובסקי (מהדיר), ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ואדינבורג תרט"ו